

Психологічні механізми духовного розвитку сучасного професіонала

Едуард Помиткін,

доктор психологічних наук,

завідувач відділу педагогічної психології і психології праці

Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України

Сучасні уявлення щодо професіоналізму зазнають суттєвих змін. Якщо три-п'ять років тому працедавці орієнтувалися на пошук, передусім, активної, амбіційної молоді, то нині все більше переконуються, що активність у поєднанні з амбіційністю створюють нестерпну психологічну атмосферу в колективі. Безвідповідальність, егоцентризм та «життя сьогоднішнім днем», як ознаки стилю життя деяких сучасних «професіоналів», приносять шкоду не тільки на рівні окремого колективу, але й у масштабах суспільства. Зважаючи на це, особливої актуальності набуває проблема духовного розвитку сучасного професіонала, активізації психологічних механізмів цього процесу.

Ключові слова: *духовний розвиток, психологічні механізми, професіоналізм особистості.*

Modern notions of professionalism undergo significant changes. If three to five years ago directed their employers to seek, above all, active, ambitious young people, it is now becoming increasingly convinced that the activity in combination with ambition create intolerable psychological atmosphere in the team. Irresponsibility, self-absorption and "life today," as signs of some modern lifestyle "professionals" bring harm not only to individual team level, but the scale of society. Given this, the problem becomes especially important spiritual

development of modern professional psychological mechanisms of this activation process.

Keywords: *spiritual development, psychological mechanisms, professionalism, personality.*

Невід'ємною ознакою психологічного портрету сучасного професіонала є високий духовний потенціал. Визначальну роль духовних характеристик особистості легко спостерігати в кризових умовах, які вимагають від професіонала підвищеної мобілізації особистісного ресурсу, активізації психічної, а іноді й фізичної активності. В умовах нестачі часу, при виконанні завдань підвищеної складності зростає тривожність, збільшується кількість помилок, нерідко виникає невпевненість у правильності прийнятих рішень. Воля і спрямованість особистості в таких випадках відіграють вирішальну роль. Загалом діяльність в особливих умовах вимагає цілісності особистості, узгодженості всіх психічних функцій і процесів.

Цілісність, узгодженість функцій і процесів значною мірою пов'язана з "я" – концепцією особистості. Класифікуючи різні "я" – концепції, як правило, виокремлюють духовну, соціальну та біологічну. Очевидно, що в особливих умовах, зокрема, в аварійнонебезпечній ситуації люди з різними типами "я" – концепції будуть діяти по різному.

Духовна "я" – концепція пов'язана з вершинними цінностями та смислами людського життя, серед яких провідне місце посідають такі як допомога потребуючим, відповідальність, безперечна цінність людського життя, самовіддача. Керуючись духовними принципами, та усвідомлюючи єдність з іншими, людина не покине на призволяще своїх товарищів у разі небезпеки і може ризикувати своїм життям для врятування інших.

Соціальна "я" – концепція пов'язана з суспільно прийнятими нормами та законами, з додержанням правил та інструкцій як діяти в аварійнонебезпечних ситуаціях. Дотримуючись цих норм, людина буде

проявляти професійну відповідальність, але при відсутності духовних орієнтирів вона навряд чи буде ризикувати собою заради інших.

Нарешті, біологічна “я” – концепція пов’язана з інстинктивною поведінкою людини. В аварійнонебезпечних ситуаціях вона, скоріше за все, буде підпорядковуватися інстинкту самозбереження. Ті, хто опиниться у команді з біологічно орієнтованою людиною навряд чи зможуть розраховувати на її допомогу і будуть свідками прояву егоцентризму в її поведінці.

Зрозуміло, що духовна “я” – концепція особистості в поєднанні з соціальною є найсприятливішою в процесі професіогенезу. Це стає очевидним в умовах колективу, де від стосунків співробітників залежить, часом, більше, ніж від роботи складної техніки та електроніки. Зрозуміло, також, що духовна “я” – концепція особистості є наслідком процесу духовного розвитку. Забезпечення умов для духовного розвитку майбутніх професіоналів є важливою психолого-педагогічною проблемою.

У психології під поняттям розвитку взагалі розуміють закономірну зміну психічних процесів, станів у часі, що виявляється в їх кількісних, якісних, структурних перетвореннях. Духовний розвиток зосереджений на найбільш сакральних глибинах людського “я”, на ідеалах, ціннісних орієнтаціях, життєвих смислах і позиціях людини. Досягнення рівнів духовної досконалості тотожне досягненню вищої самосвідомості, ідентифікації себе з духом, який набуває своєї об’єктивності в особистості. Станіслав Гроф під духовним розвитком має на увазі шлях до розширеної свідомості, “яка дозволяє особі сприймати речі, що раніше були недосяжні для неї, і завдяки цьому трансцендувати колишні обмеження часу і простору [3, с. 153]. На відміну від цього Ган Ф. де Віт пов’язує духовний розвиток із формуванням таких ідеальних особистісних якостей, як мужність, співчуття, радість, ясність розуму, мудрість [4, с. 154]. Таким чином, духовний розвиток можемо визначити як процес самоідентифікації особистості з власним ідеальним “Я”, в ході якого людина підпорядковує свою біологічну та

соціальну природу духовним ідеалам, цінностям та смислам, набуває духовного досвіду. У процесі духовного розвитку відбувається усвідомлення єдності Буття, життєвої місії та прийняття відповідальності за зміст свого життя і результати діяльності.

Т.І.Пашукова вважає, що “духовний розвиток особистості – це самозміна людиною самої себе, яка здійснюється свідомо. Така зміна починається з пошуку нових смислів, які настільки перетворюють систему ставлень людини до себе та до світу, що в результаті цього людина вже не хоче й не може залишатися такою як раніше, а тому прагнення до самовдосконалення в неї стає провідним” [10, с.86].

В основі процесу духовного розвитку є певні психологічні механізми, активізація яких забезпечує відповідні перетворення в структурі особистості. Частина цих психологічних механізмів може бути актуалізована ще в дитинстві; інші – пов’язані з розвитком свідомості та самосвідомості. Аналізуючи життєві шляхи духовних лідерів різних народів та порівнюючи особливості їх становлення з загальнопсихологічними уявленнями про розвиток особистості, ми виокремили 5 основних психологічних механізмів, які забезпечують духовне зростання професіонала.

1. Психологічний механізм ідентифікації. Згідно з визначенням, поданим у психологічному словнику, ідентифікація означає ототожнення з ким-небудь або з чим-небудь. Цей термін був уведений З.Фрейдом для аналізу депресивних станів, сновидінь та інших процесів, завдяки яким дитина засвоює зразки поведінки значущих інших, формує вище “Я”, приймає чоловічу або жіночу роль тощо. У сучасній психології поняття ідентифікації розглядається у трьох площинах.

По-перше, як процес об’єднання суб’єктом себе з іншим індивідом або групою на основі встановленого емоційного зв’язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм, цінностей, зразків. По-друге, як бачення суб’єктом іншої людини як продовження себе самого (проекція), присвоєння йому власних рис, почуттів, бажань. По-третє це

механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що проявляється у вигляді занурення, перенесення індивідом себе у поле, простір, обставини іншої людини та призводить до засвоєння її особистих смислів.

Духовна самоідентифікація особистості невід'ємно пов'язана з розвитком її ціннісно-сислової сфери. Від народження дитина, не знаючи меж власного тіла та своїх можливостей, центрує увагу на собі, збирає свій образ у єдине ціле, ідентифікує себе з власним “я”. Надалі вона ідентифікує себе з батьками, дорослими, з казковими героями, першими вчителями. Як зазначає В.М.Ямницький “Продовжуючи рухатися в напрямі самоусвідомлення власних ідентифікацій, у процесі освоєння простору “Я” – духовного, людина відкриває в собі потребу самовизначення щодо власної позиції у часовому континуумі існування, необхідність відшукати відповідь на запитання щодо локалізації точки застосування психічної активності у континуумі минуле-теперішнє-майбутнє” [21, с.295]. При цьому ідентифікація тільки з власним тілом і власним “Его”, на думку вченого, “...є причиною невластивого людській природі, нездорового й незадовільного образу життя, провідним джерелом емоційних і психосоматичних порушень” [21, с.139].

Духовно-професійна самоідентифікація невід'ємно пов'язана з уявленнями особистості про ідеальний образ себе у професії та ідеальної професії для себе. Формуванню професійної самоідентифікації з давніх часів сприяла традиція наставництва, яка й досі існує у різних народів. Наявність образу майстра, наставника – значно скорочує шлях учня до досягнення професійних вершин.

2. Психологічний механізм децентрації. Під децентрацією розуміють механізм подолання егоцентризму особистості, що полягає в зміні точки зору, позиції суб'єкта в результаті зіткнення, співставлення та інтеграції її з позиціями, які відрізняються від власної. Формування навичок децентрації є в основі здатності суб'єкта до прийняття ролі іншої людини, воно пов'язано з

рівнями розвитку когнітивної емпатії, визначає ефективність комунікативної взаємодії.

Для успішної децентрації важливою є наявність зразків високодуховної поведінки, які можуть позитивно впливати на духовну орієнтацію особистості дитини. Такими зразками для дитини можуть бути герої казок, оповідань, пісень тощо. Психологічний механізм децентрації допомагає дитині звільнитися від егоцентризму, зважати на потреби та інтереси інших. Приховування від дитини справжніх світових проблем, не розв'язаних людством, призводить у подальшому до байдужості, нехтування потребами інших, егоцентризму, перешкоджає розвитку децентрації як здатності розглядати світ з позиції його покращення (Ж.Піаже).

Недостатній розвиток децентрації виявляється у егоцентризмі професіонала, який є неприпустимим у колективних формах діяльності. Командний стиль роботи не може бути реалізований у колективі, де панує егоцентризм і кожний з співробітників дбає тільки про себе.

3. Психологічний механізм рефлексії. Під рефлексією розуміють здатність звертати увагу на свій внутрішній світ, розмірковувати над своїм психічним станом. Психологічну рефлексію пов'язують також зі здатністю піднятися над своїм буттям (І.Д.Бех), стати в позицію “позаперебування” (М.Бахтін). Рефлексія, як процес пізнання особистих психічних актів і станів, сприяє здатності знаходження буттєвих смислів, формуванню власних цінностей.

Значення рефлексії у професіогенезі особистості важко переоцінити, адже будь-яка діяльність має співвідноситися з усвідомленням мотивів і смислів, отже – бути осмисленою. Самопізнання, рефлексія життєвого і, зокрема, професійного досвіду є умовою успішності професійної діяльності. Упорядкованість системи цінностей професіонала допомагає йому орієнтуватися у змінних соціальних умовах, відстоювати головні життєві принципи, зберігати цілісність особистості.

Психологічний механізм трансценденції. У філософських словниках поняття “трансцендентний” (лат.) – трактується як “той, що знаходиться поза межами”. Цей термін активно використовував Е.Кант для позначення понять, які підносяться над усіма мисленнєвими категоріями, а також В.С.Соловйов, говорячи про трансцендентність коханої людини, яку ми переносимо в сферу ідеального [18, с.139].

У педагогічній площині трансцендентність – це ідеал виховання та освіти, який досягається за допомогою педагогічного мистецтва. На відміну цьому трансцендентальність розглядається як шлях наближення до ідеалів учбово-пізнавальної та виховної діяльності, до ідеалів становлення творчої духовно-правової особистості – як педагога, так і учня.

На думку американського дослідника Гельмута Райха, “У психології серцевину духовності пов’язують із такими категоріями, як орієнтація на трансцендентну мету, завершення особистості, досягнення свідомого знання, екзистенційності, почуття смислу, священного, спорідненості, світогляд тощо” [4, с.145].

Таким чином психологічний механізм трансценденції може розглядатися нами як такий, що зумовлює якісні перетворення в структурі особистості. У зв’язку з цим цікавим для нас є портрет трансцендентної особистості, тобто особистості, що досягла вищого рівня самореалізації, створений А.Маслоу. Психологічний портрет включає такі риси:

1. Трансцендери легко, природно розмовляють мовою Буття, мовою поетів, провидців, глибоко релігійних людей. Тому вони краще розуміють парадокси, музику, взагалі мистецтво, досягають більшого успіху у невербальному спілкуванні.
2. Бачать у всіх речах сакральну сторону, не відмовляючись водночас розглядати їх на практичному рівні.
3. Найважливішими мотивуючими факторами для них є буттєві цінності - такі, як досконалість, істина, добро, цілісність.
4. Чутливіше за інших сприймають красу.

5. Легше за інших виходять за межі власного “Я”.
6. Оптимістичні, проте схильні до деякої буттєвої або космічної печалі з приводу нерозумності, жорстокості та недалекоглядності людей.
7. Менш бояться, що їх назвуть диваками і тому більш здатні до творчості.
8. Краще розуміють неминучість зла у філософському сенсі, водночас відчують жаль до його носіїв і при цьому непохитні у боротьбі з ними.
9. Проявляють підвищену схильність до глибокої духовності чи релігійності - як в теїстичному, так і в нетеїстичному розумінні.
10. Завдяки легшому сприйняттю буттєвого світу схильні до відчуття піднесеності, натхнення [16, с.23].

Актуалізація психологічного механізму трансценденції може відбуватися ще в дитинстві через залучення дитини до світу казки, міфу, фантастики. Правильно підібрані твори підносять дитину над буденністю, звільняють енергію мрії та фантазії. За відсутності правильно змодельованих психолого-педагогічних умов дитина може бути втягнута у віртуальний світ комп'ютерних ігор не найкращих за своїм розвивально-виховним змістом.

У дорослому ж віці ця негативна тенденція може реалізуватися у двох вимірах:

1. Як відсутність уяви та творчих якостей, необхідних у професійній діяльності фахівця.
2. Як нездатність працівника зосередитися на реальних трудових діях, неспроможність жити у реальному світі людських стосунків. Всім нам відомі випадки, коли доросла людина, яка потрапила у комп'ютерну або ігрову залежність стає непридатною для ефективної професійної діяльності.

Психологічний механізм усвідомлення буттєвої єдності. Цей механізм ще недостатньо вивчений та опрацьований як психологічне явище. Духовність являє собою специфічно людську якість, яка характеризується усвідомленням загальної єдності. Саме духовність дає можливість людині усвідомити себе часткою єдиного цілого – людської спільноти, природи, Всесвіту. Втрата єдності – одна з найбільш болючих життєвих втрат. Вона може

відбуватися у різних площинах: від втрати єдності з близькою людиною – до втрати єдності з певною людською спільнотою, природою, Богом.

У своїх дослідженнях поведінки особистості в екстремальних умовах В.І.Лебедев виявив, що втрата єдності, можливості спілкування та взаємодії призводить до психологічного шоку. Для прикладу вчений наводить спогади декабристів. Зокрема, декабрист Беляєв згадував про перебування у Петропавлівській фортеці: “Одиночне, гробове ув’язнення жахливе... Те повне ув’язнення, в якому ми спочатку перебували, гірше страти”. Його доповнює декабрист Зубков: “Винахідники шибениці та позбавлення голови – благодійники людства; той, хто вигадав одиночне ув’язнення – повний негідник; це покарання не тілесне, але духовне...” [7]. Довгострокове ув’язнення в одиночній камері частіше за все закінчувалося божевіллям.

Групова ізоляція може також розглядатися як втрата єдності окремої групи з людською спільнотою. Досвід антарктичних експедицій показує, що за цих умов у полярників спочатку з’являється напруженість у взаєминах, потім дедалі частіше виникають конфлікти, які перетворюються на ворожість. У ряді випадків конфлікти закінчуються вбивством чи самогубством.

Негативні психологічні наслідки групової ізоляції спостерігалися також в умовах космічних польотів. Під час багаторічних тренувань на Землі екіпаж проходить всі стадії формування колективу, однак в умовах відносно довготривалих польотів виникає напруженість, зростає конфліктність.

Таким чином, духовна природа особистості спрямовує її на пошуки шляхів відновлення втраченої єдності. Потреба в єдності є за своєю основою суто духовною, оскільки над нею не владна ні фізична відстань, ані час. Час розлучення робить ще сильнішими справжні почуття закоханих, а фізична відстань між ними тільки збільшує духовну близькість.

Усвідомлення буттєвої єдності розв’язує проблему самотності людини в світі, надає людині рис “соборної особистості” (М.О.Бердяєв, В.В.Зеньковський), особистості якій притаманна вища, космічна, буттєва

свідомість (Р.Бекк, Тейяр де Шарден, К.Роджерс, А.Маслоу, С.Гроф), сповнену духовної сили (В.С.Соловйов), подвижництва (М.О.Лосський), буттєвої любові (М.О.Бердяєв, А.Маслоу), мудрості (Е.Еріксон), готовності до служіння (С.Л.Франк), особистості, яка володіє етичними, естетичними, героїчними, гуманістичними та альтруїстичними цінностями (Р.Асаджіолі).

Професійна діяльність особистості з високим рівнем духовного розвитку – це передусім служіння Батьківщині, людству, реалізація духовних цінностей у повсякденній праці. Цей духовний фундамент, закладений у дошкільному та молодшому шкільному віці, є основою для подальших духовних надбань молоді.

Актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку особистості є важливим завданням системи неперервної професійної освіти. Для його виконання необхідно переорієнтувати зміст і форми освітньої діяльності на найважливіші показники особистісного і, зокрема, духовного розвитку учнів.

Література:

1. Адлер А. Наука жить: Пер. с англ. и нем. – К.: Port - Royal, 1997. – 288 с.
2. Анцыферова Л.И. Методологические проблемы психологии развития // Принцип развития в психологии / Под ред. Л.И.Анцыферовой. – М.: Наука, 1978. – С. 3-20.
3. Гроф Станислав. Духовный кризис: Статьи и исследования. - М., 1995. - 255 с.
4. Гуманістична психологія: Антологія: В 3-х т. Т.2: Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / Упоряд.: Г.Балл, Р.Трач. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ. - 2005. – 279 с.
5. Козлов В.В. Работа с кризисной личностью. Методическое пособие. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 302 с.

6. *Костюк Г.С.* Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности / Под ред. Л.Н.Проколиенко; Сост. В.В.Андриевская, Г.А.Балл, А.Т.Губко, Е.В.Проскура. – К.: Рад. шк., 1989. - 608 с. - На укр. яз.
7. *Лебедев В.И.* Личность в экстремальных условиях. - М.: Политиздат, 1989. – 304 с.
8. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. - Изд-е 2-е. - М.: Политиздат, 1977. - 304 с.
9. *Моргун В.Ф.* Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування // Філософська і соціальна думка: Респ. науково-теоретичний часопис, №2, 1992. – С.27-40.
10. *Пашукова Т.І.* Изменения смысла жизни и духовное преобразование человека // Смысл жизни и акме: 10 лет поиска: В 2 ч. / Под ред. А.А.Бодалёва, Г.А.Вайзер, Н.А.Карповой, В.Э.Чудновского. Часть 2. М.: Смысл, 2004. – 224 с.
11. *Платонов К.К.* Краткий словарь системы психологических понятий. Учебное пособие. - М.: Высш. школа, 1981. – 175 с.
12. *Помиткін Е.О.* Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Науково-методичний посібник. - К.: ІЗМН, 1996. - 164 с.
13. *Психология. Словарь* / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. - 2-е изд., испр. и доп.-М.: Политиздат, 1990. - 494 с.
14. *Психотерапия и духовные практики: Подход Запада и Востока к лечебному процессу.* / Составитель В.Хохлов; перевод с английского Н.В. фон Бока. – Мн.: «Вида – Н», 1998. – 320 с.
15. *Рибалка В.В.* Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія / За ред. Г.О.Балла - К.: ІПППО АПН України, 1998. - 160 с.
16. *Родыгин Е.Р., Шестюк А.Я.* Гуманистическая психология: теория и способы практического использования. - Киев: Институт психологии АПН Украины, 1994. - 50 с.

17. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии: В 2 т. - Том 1.- М.: Педагогика, 1989. - 488 с.
18. *Соловьёв В.С.* Смысл любви. – М., 1991. – С.143-144.
19. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени; самоанализ: Пер. с англ. / Общ. ред. Г.В. Бурменской. – М.: Издат. группа “Прогресс” – “Универс”, 1993. – 480 с.
20. *Юнг К.* Современность и будущее. – Минск, 1992. – 256 с.